

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 391(477.82)

Алла Дмитренко
(Луцьк, Україна)ЧЕРВОНИЙ КОЛІР У КОЛОРИСТИЧНОМУ ВИРІШЕННІ
ТРАДИЦІЙНИХ СОРОЧОК ВОЛИНІ

Висвітлюється роль червоного кольору в колористичному вирішенні традиційного натільного вбрання Волині. Відзначається, що саме червоний був найдавнішим кольором у декоруванні тканин. В оздобленні одягу основну роль відігравав до початку ХХ ст., а в поліських районах Волині затримувався до середини ХХ ст.

Ключові слова: Волинь, Полісся, традиційне вбрання, сорочка, колористичне вирішення, червоний колір, музей.

RED COLOR IN THE COLOR SOLUTION OF TRADITIONAL SHIRTS
OF VOLYN

The role of red color in the coloristic solution of the traditional clothing of Volyn is highlighted. It is noted that red was the most ancient color in fabric decoration. The main role in the decoration of clothes was played by the color red until the beginning of the 20th century. And in the Volyn Polissia, the red color prevailed until the middle of the 20th century.

Key words: Volyn, Polissia, traditional clothing, shirt, color solution, red color, museum.

Важливою типологічною ознакою тканин одягового призначення, насамперед натільного одягу, є їх кольорова гама. Колористичне вирішення натільного вбрання мешканців Волині вирізняється доволі значним розмаїттям. За кольорами усі сорочки поділяються на одноколірні (монохромні), двоколірні і багатоклірні (поліхромні).

Найдавніша за походженням монохромна вишивка червоними нитками на сірому чи білому (вибіленому) полотні домашнього виготовлення (конопляному, лляному). Саме так декорували найдавніші сорочки та тканини інтер'єрного призначення (рушники, скатертини). У збірці одягу Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки є чимало сорочок, оздоблених червоними нитками – це ткани сорочки, декоровані червоними смугами різної ширини, а також сорочки, вишиті давніми техніками занизування та лічильної гладі. На окремих орнаментах є незначне вкраплення ниток синього, зеленого, жовтого, білого і зрідка чорного кольорів.

Червоний колір добре підкреслює сріблястість натуральної полотняної тканини чи білизну вибіленого полотна. Поєднання червоного і білого є дуже символічним. Адже білий – колір чистоти, добра, непорочності, святості та ін., є своєрідною протилежністю зла, темряви. Недаремно білий колір став символом християнства, вбрання білого кольору носила Діва Марія. З

середини XIX ст. в європейських країнах білим стає весільний одяг аристократів. Звісно, що основна маса населення Європи, як і в Україні, як весільне вбрання продовжували використовувати традиційний одяг свого регіону. Однак білий колір певний час був ще й траурним і це явище було доволі поширеним в Європі, а в китайців білий колір дотепер вважається траурним [20]. Білий колір – це колір чистого аркуша паперу, на якому згодом з'являються кольорові малюнки чи письмо. Це можемо порівняти з вишивкою, яку наносять на чисте біле полотно, залишаючи на ньому своєрідні знаки-символи.

Чому найдавніший одяг наші далекі предки почали декорувати саме червоним кольором? Наприклад, відомо, що воїни часів енеоліту і бронзи фарбували в цей колір окремі елементи вбрання [2, с. 130-131]. В епоху Київської Русі, селяни, зберігаючи прадавні традиції, продовжували вишивати сорочки переважно червоними нитками. Чим знатнішою і багатшою була людина, тим більше в її костюмі було речей червоного кольору. Однак дружинники, якщо й мали речі червоного кольору, то старанно приховували їх [2, с. 257-264]. Дослідники зазначають, що військо Богдана Хмельницького завдяки використанню червоного кольору нагадувало поле квітучих маків [3, с. 136]. У XVII–XVIII ст. у середовищі міських ремісників червоний колір вважався «мужичим», тому ремісники його не використовували у своєму вбранні [3, с. 148].

Однак червоний колір в українців дотепер вважається кольором краси. На гарну дівчину, наприклад, кажуть красна. На Великдень, за традицією, дівчата у багатьох волинських селах дотепер вмиваються водою, у яку кладуть червону крашанку, вірячи, що після такої «процедури» вони будуть красними, тобто гарними. Кольором краси і свята червоний був і в середньовічній Європі. І в українців червоний упродовж віків залишався практично єдиним кольором нанесення декору – і не тільки у ткацтві чи вишивці.

Мешканці Волині, як і всі українці, завжди віддавали перевагу червоним прикрасам – коралям, які вважалися оберегом. Тому жінки по разочку, по можливості, купували його упродовж багатьох років. І дотепер червоний колір в народі вважається оберегом від наврочення – червону нитку в'яжуть на зап'ястя і дітям, і дорослим, а на дитячий візочок часто прив'язують червону стрічку-бант. Червоний є другим кольором (після білого) християнства, адже асоціюється із кров'ю Ісуса Христа.

Однак червоний був найдавнішим декорувальним кольором не тільки в українців. Наскельні малюнки в печерах ряду країн, що датуються 30–40 тисячами років, теж створені переважно червоним кольором. І найдавніша орнаментована річ, відома в Україні, – лопатка мамонта з Мізіна (Чернігівщина), прокреслена горизонтальними смугами, які затерті червоною вохрою (природний пігмент). Але не завжди візерунки створювалися одним пігментом. Аналізуючи склад фарби із давніх малюнків, вчені прийшли до висновку, добитися червоного кольору, люди використовували багато різноманітних пігментів, змішуючи їх у певних пропорціях [14-15; 20].

З давніх часів для фарбування тканин і прядива українці почали використовувати личинки червецю – комаха, що живиться соком рослин і відкладає свої личинки під корінцями окремих з них: лісової суниці, заячої

капусти, заячого кореня, гусячої лапки, материнки, перстачу, гірчаку, остуднику голого, мучниці та ін. [7, с. 58; 11-12].

Варто зупинитися на назві цієї комахи, яку номінують як червець і кошеніль. Л. Крушинський назвав статтю, опубліковану у «Волинських губернських відомостях» ще 1857 року, назвав «Про способи збирання червецю чи російської кошенілі». Можна зробити висновок, що червець – українська назва комахи, а кошеніль – іншомовна. Однак, у переліку тварин Волинської області, занесених до Червоної книги України, комаха позначена як кошеніль польська (*Porphyrophora polonica*) [6, с. 60]. Спробуємо розібратися у термінах на означення червецю / кошенілі.

С. Сидорович, досліджуючи барвники природного походження для тканин, свого часу наголошувала, що червону фарбу колись добували «з місцевої породи комахи – «червцю» або привізної кошенілі» [16]. Отже, червець – наш, а кошеніль привізна. Але як же тоді кошеніль, занесена до Червоної книги України? Тим паче, що у статті С. Сидорович мовиться не про якийсь регіон, а про українські традиції загалом.

В. Скуратівський вважає, що восковий червець є різновидом кошенілі. При цьому з червецю отримували «білий віск», а з якої кошенілі – червону фарбу. Хоча далі автор зазначає, що з червецю добували червону фарбу [17, с. 4].

В. Куйбіда по-іншому пояснює ці етноніми, відзначаючи, що кошеніль – загальна назва декількох видів комах із групи червців. При цьому, найвідомішими є три види кошенілі: вірменська, польська і мексиканська. Усі вони мають свої особливості — харчуються соком різних рослин і фарба з них різна за насиченістю кольору [13, с. 78]. Всі вони живуть в інших регіонах, що видно і по їх назвах. Під польською кошеніллю розуміється комаха, яка вилася на землях, що в період І Речі Посполитої входили до її складу, у т. ч. Волинь, Київщина, Поділля, Галичина. У 1650 р. дослідник польських боліт Даніель Цвікер окремо позначив поширення польської кошенілі на Поліссі [5].

Кошеніль / червець був настільки поширеним і затребуваним, що місцеве населення платило ним натуральний оброк, про що відомо з періоду Київської Русі. У ті часи мешканці територій, де вдовився червець, давали київським князям «по ложці червецю з осідла». Червцева фарба була насиченою і «міцною» (довго трималася на тканині). Її використовували для фарбування бойових знамен, про що свідчить і їх назва – «червлені стяги» [17, с. 4-5; 19].

Зважаючи на поширеність червецю, у XV–XVII ст. європейські купці приїздили в Україну, щоб купити зібрані личинки. В літературі зазначається, що торгівля червцем, зважаючи на великий попит на нього, була надзвичайно прибутковою. Тому польська шляхта прагнула взяти цей прибутковий промисел під свій контроль. Червець везли в різні європейські країни, в Туреччину та Вірменію. Згідно з податковими реєстрами, у 1534 р. тільки в Познані продали близько 30 тонн барвника. Незважаючи на те, що з другої половини XVI ст. український червець став поступово витіснятися з європейського ринку більш дешевим мексиканським, ще у XVII ст. торгівля ним приносила скарбниці польських королів великі доходи [16; 18-19].

У багатьох польських селах до 1848 р. селяни були зобов'язані інвентарями давати податок з червецю, «до чого вживано за міру дерев'яну ложку до їжі» [4, с. 310]. Краєзнавець О. Братчиков у кінці XIX ст. писав, що червець

був дуже дорогим і «... в старі часи давав засоби для існування великій кількості незаможних господарів» [1, с. 114].

Припустимо, що саме після того, як попит на український червець на європейському ринку упав, наші волинські майстрині почали більш активно використовувати личинки цієї комахи для декорування своїх тканин.

Збиранням личинок червцею займалися жінки і діти. Ще в другій половині XIX ст. цей промисел був досить розвинутим. Личинки збирали з кінця червня до початку серпня. За допомогою ножа чи лопатки рослину припіднімали із землі і вискоблювали з кореня личинки. Потім рослину знову втикали в землю, щоб вона давала «урожай» і на наступні роки.

Зібрані личинки просіювали через сито, щоб відокремити від землі, білою полотняною витирали «сивий» блиск і морили на сковорідках у легко нагрітих печачах або забивали гарячою парою. Червець висипали у полотняні торби і зберігали у сухих місцях. Використовували для виготовлення червоної фарби [7, с. 58; 12; 16].

Першим етапом у виготовленні фарби із червцею було подрібнення до порошкоподібного стану. Отриману масу пересівали через дрібне волосяне сито. Як пише С. Сидорович, воду нагрівали до 60°, додавали до неї 4 % олов'яної солі (хлорид олова) і 5 % шавельної кислоти і всипали порошок із червцею. Всю цю суміш кип'ятили 10 хвилин, тоді доливали холодної води і, коли суміш остаточно остигала, клали до неї пряжу чи тканину і знову доводили до кипіння [16].

На сьогодні червець / польська кошеніль є надзвичайною рідкістю в Україні. У Волинській області вона занесена до Червоної книги України під шифром НВ – недостатньо відомі види, які не можна віднести до жодної із зазначених категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації [6, с. 58].

Причини зміни чисельності червцею / кошенілі польської вченим невідомі. Відзначають, що це може бути пов'язане з тим, що не проводяться спеціальні наукові дослідження [10]. Висловлюємо припущення, що критичне зменшення кошенілі пов'язане з двома чинниками. Перше, це можливе «некоректне» збирання личинок. Як писали дослідники XIX – початку XX ст., діставши личинки, рослину дуже швидко знову прикопували в землю, щоб не знищити її. Не можемо заперечувати, що в погоні за личинками, люди перестали цього дотримуватись. Ну, а друге – це зміна екологічної ситуації, масове розорювання земель, що привело до скорочення площ рослин, з якими жив червець / кошеніль.

Червону фарбу із червцею добували до XX ст. [13, с. 388-389]. Підтвердженням цього є й публікації у волинській пресі кінця XIX ст. Червцева фарба цінувалася за соковитий колір і практичну якість, через те що не вигоряла на сонці і не змивалась.

Велике поширення з давніх часів мало виготовлення барвників із рослин. Для отримання червоного кольору використовували ягоди горобини, материнку, перестиглі плоди жостеру, листя дикої яблуні, буяка та ін. Природні барвники перетирали, варили, а для збереження кольору «закріплювали» натуральними кислотами – бурячним квасом, капустяним чи огірковим розсолон [5].

У давніх сорочках основним був саме червоний колір, який доповнювався крапленням ниток синього, жовтого, зеленого, зрідка – білого кольорів. Для отримання різнокольорових ниток також використовували природні барвники: синю фарбу робили з цвіту сон-трави, зелену і чорну – з сажі або цвіту ружі і рясту, ніжно жовту – з яблук-кисличок, молодих пагонів тополі та ін. [5; 8; 9].

На початку ХХ століття почався доволі швидкий перехід на синтетичні анілінові барвники і фабричні нитки. Поступово відбувся і перехід до двоколірності, а згодом до поліхромності. Однак в поліських районах Волині червоний колір в оздобленні натільного вбрання зберігся до середини ХХ ст. Хоч поряд уже вишивались двоколірні і поліхромні сорочки, що підтверджують музейні збірки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом... и других отношениях. Вып. 1. Житомир, 1868. 180 с.
2. Васіна З. Український літопис вбрання. Т. 1: 11000 років до н.е. – XIII ст. н.е. Науково-художні реконструкції. Київ: Мистецтво, 2003. 448 с.: іл.
3. Васіна З. Український літопис вбрання. Т. 2: XIII – поч. ХХ ст. Київ: Мистецтво, 2006. 448 с.: іл.
4. Возняк М. Народний календар з Овруччини 50-х рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського. *Древляни*. Вип. 1. Львів, 1996. С. 291–335.
5. Давні українські традиції фарбування тканин. URL: <https://pti.kiev.ua/mizhpredmet/mizhcicla/159-davni-ukrayinski-tradiciji-farbuвання-tkanin.html>.
6. Екологічний паспорт Волинської області за 2020 рік. URL: <https://voladm.gov.ua/article/ekologichniy-pasport-volinskoyi-oblasti-za-2020-rik/>.
7. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. Киев, 1887. 364 с.: 9 прил.
8. Історія, техніка і традиції української вишивки. URL: https://kolorova.com/index.php?route=news/article&news_id=10.
9. Конарева Л. У ній зберігається душа народу. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/u-nij-zberigayetsya-dusha-narodu/>.
10. Кошеніль польская. URL: <https://redbook-ua.org/ru/item/porphyrophalonica-linneaes/>.
11. Кошеніль польська. URL: https://uk.wikipedia.org/Кошеніль_польська.
12. Крушинский Л. О способах собирания червеца или русской кошенили. *Волинские губернские ведомости*. 1857. № 4–5.
13. Куйбіда В. В. Народні природні назви. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М., 2017. 906 с.
14. Культура епохи верхнього палеоліту. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10843/>.
15. Роменко Л. Історія виникнення української вишивки. URL: <https://sites.google.com/site/romenkolara/istoria-viniknenna-visivei>.
16. Сидорович С. Ткацтво. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 1. С. 49–81.
17. Скуратівський В. Червень – літо зарум'янив. *Наше життя*. 1998. № 6. С. 4.

-
18. Тільки факти. URL: https://www.cbs.km.ua/index.php?dep=1&dep_up=218&dep_cur=228.
19. Червець. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Червець>.
20. Червоний – не любов, а чорний – не журба: повна історія кольорів від Олександра Трегуба. URL: <https://platfor.ma/topics/knowledge/najyaskravishyj-tekst-v-istoriyi-oleksandr-tregub-vse-shho-treba-znaty-pro-kolory/>.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7573797>